

Het neoliberale populisme van de VLD

► *André Mommen*

*Hoog banier, o vlag der liberalen
Gegroet. Gegroet symbool van glansrijke idealen
Hoog banier, o vlag der liberalen,
Gegroet, gegroet, o vlag der liberalen.*

(Refrein uit de *De Vlag*, bekend liberaal strijdlied)

De VLD van Verhofstadt bestaat nu tien jaar en heeft dat op passende wijze gevierd met een nieuwe verruiming en een actualisering van het partijprofiel op het Novembercongres van 2002. De grote volkspartij met vele kamers is na het toetreden van een groep “spiritisten” en de NCD van Johan Van Hecke bijna een feit geworden. Men hoeft niet meer liberaal in merg en been te zijn om bij de VLD welkom te zijn. Meer kiezers binnen halen is wel een mis waard, zal Karel De Gucht hebben gedacht toen hij zijn VLD stevig in het centrum ging verankeren. Is daarmee het liberalisme aan het verwateren ten voordele van het onbestemde centrisme? Of is dat gewoon het effect van Paars en van de recente verruiming tot een nieuwe machtspartij in Vlaanderen?

In dit artikel zullen we peilen naar de ware aard van de neoliberale revolutie in Vlaanderen en daarbij oog hebben voor de contradicties en verschillen in de liberale familie. De aandacht zal worden toegespitst op de omvorming van het oude liberalisme van de notabelen tot een liberaal populisme als verzamelbekken van oude en nieuwe middenklasse, rechtse en linkse liberalen, postmaterialisten en materialisten met steeds meer ideologische vaagheid rond een aantal strategische vraagstukken.

De prehistorie van het Vlaamse liberalisme

In 1999 kreeg België met Guy Verhofstadt voor het eerst sinds 1937 weer een liberale premier. Aan de electorale minorisering van de liberalen leek na meer dan een halve eeuw een einde te zijn gekomen. De liberale bourgeoisie had tot dan toe vooral uit conservatisme en verzet tegen de democratisering van het stemrecht de steden prijs moeten geven aan socialisten en katholieken.¹ In het katholieke Vlaanderen hadden de katholieken de meeste boeren en middenstanders weten te mobiliseren. De socialisten organiseerden de industriearbeiders. Voor de liberalen schoot er uiteindelijk nog weinig over. Het liberale programma had de volksklassen weinig te bieden. Voor de boeren beloofden de liberalen concurrentie, geen agrarisch protectionisme. De arbeiders kregen met de leuze “Help uzelve!” slechts minimale sociale bescherming aangeboden. Het gevolg hiervan was dat de Liberale Partij geen “volkspartij” (of “zuilpartij”) werd. De liberale microkosmos was er eentje van zelfstandige kleinburgers, intellectuelen en vrije beroepen. In Vlaanderen bleven de liberalen ook afgesneden van de flamingantische beweging toen het taalvraagstuk een politieke kwestie werd. De oude Liberale Partij werd immers gedragen door de Franstalige bourgeoisie. Inmiddels heeft de VLD met terugwerkende kracht haar Vlaams imago opgepoetst en vergeten Vlaamse liberale helden uit de negentiende eeuw weer in de etalage gezet.²

De flamingantische inhaalslag begon in 1913 met het Liberaal Vlaams Verbond (LVV) binnen de

Liberaal Partij. Het LVV vertegenwoordigde vooral kleinburgers, geen bourgeoisie. De macht in de Liberale Partij bleef tot in de jaren vijftig in handen van de francofonen. Daar de Liberale Partij na 1945 nog maar gemiddeld 10 procent van de stemmen vergaarde en eigenlijk buiten Brussel een kwijnend politiek bestaan leidde, kon ze alleen maar als bijwagen in een coalitie met de katholieken of de socialisten een rol spelen. Aan dat wipspel kwam in 1961 een einde toen Rooms-Rood politiek haalbaar werd. Hierdoor dreigde het liberalisme als politieke factor te verdwijnen.

De Liberale Partij was, om in de termen van Maurice Duverger te praten, een partij van notabelen ofwel een kaderpartij. Het ideologisch bindmiddel was het antiklerikalisme met het geloof in de individuele vrijheid als richtsnoer. De schoenenfabrikant Omer Vanaudenhove uit Diest had na de Grote Staking van 1960-1961 begrepen dat het liberalisme versmacht dreigde te worden door socialisten en christen-democraten met hun massapartijen. Vandaar dat een Liberale Partij die nog vasthield aan het antiklerikalisme als bindmiddel geen toekomst meer kon hebben. Hij gooide de Liberale Partij open voor katholieke kiezers. Het was een uitgesproken conservatief project. Want de beoogde katholieke kiezers waren vooral bedreigde middenstanders en kleine industriëlen die zich verzetten tegen de democratisering van staat en maatschappij. De autoritaire stijl waarmee Vanaudenhove uitpakte, was bedoeld om van de nieuwe Partij voor Vrijheid en Vooruitgang (PVV) een uitgesproken Belgicistische partij te maken: "Avant d'être flamands ou wallons, nous sommes belges!" Later werd dat bijgesteld met de slogan "De P.V.V. is eveneens de Partij die zich het best verzeenzelvig met de aard zelf van de Belg".¹

Vanaudenhove behaalde in 1965 een grote verkiezingsoverwinning met behulp van een veredeld poujadistisch programma. Daarmee legde hij het LVV met boegbeelden als Frans Grootjans en Herman Vanderpoorten het zwijgen op. "Pest Voor Vlaanderen" luidde de scheldkreet van de inmiddels groot geworden Volksunie. In 1968 viel het project van Vanaudenhove aan duigen toen de splitsing van de Universiteit van Leuven niet meer tegen te houden was. Voortaan zouden de liberalen in verspreide slagorde optrekken. Toen de oude PVV zich in 1972 tenslotte federaliseerde, koos de nieuwe Vlaamse partijvoorzitter Frans Grootjans voor een "centristische" of "sociaal-liberale" koers. De PVV had inmiddels ook weer

uitdrukkelijk aangeknoopt met de vrijzinnigheid door zich tot spreekbuis te maken van de ethische eisen rond abortus en de modernisering van de huwelijkswetgeving. Maar de meeste liberale kiezers waren vooral begaan met de economische en fiscale problematiek. Inflatie en gestegen belastingdruk zorgden immers voor veel ongenoegen in de middenklassen. In 1977 incasseerde de PVV dan ook een pijnlijke verkiezingsnederlaag. De PVV was nog maar goed voor 14,4 procent van de stemmen. Grootjans nam ontslag als partijvoorzitter.

De debatten over een nieuwe koers en programma verdeelden de PVV tussen een vooruitstrevende en een rechtse stroming. Aanvankelijk leken de vooruitstrevenden die een partij naar het model van D66 in Nederland wilden, het te halen. Het intellectuele liberalisme was vooral in Gent nog levendig. Reeds in 1961 had de Gentse professor Piet Lambrechts op het stichtingscongres van de PVV opgeroepen tot de vorming van een "breed-sociaal en edelmoedig" project dat gedragen moest worden door "zich steeds uitbreidende en sociaal opwaarts strevende volkslagen".⁴ Een dergelijke partij zou dan moeten tegemoetkomen "aan de geestelijke nooddrift van deze bevolkingsgroepen van de gespecialiseerde handarbeiders tot winkeliers en kantoorbedienden. De nieuwe partij moet volks georiënteerd zijn."⁵ Deze sociale onderstroming rond Lambrechts werd voortgezet door de Gentse professor Guy Schrans. Schrans was voorzitter geworden van de in 1977 opgerichte "politieke club voor eigentijds liberalisme", ofwel "Pragma" geheten. Dit Pragma publiceerde het manifest Een politieke identiteit voor liberalen⁶ met de zege van de toenmalige partijvoorzitter Willy De Clercq.

Pragma maakte van het liberalisme een antropologie door te filosoferen over de vrijheid die geen 'laissez faire, laissez passer' mocht zijn. "Zij veronderstelt tucht, orde en organisatie."⁷ Dit liberalisme zwalkte tussen het organisch liberalisme en het personalisme met uitstapjes naar zowel vrijheid als solidariteit waartussen Schrans een spanningsveld ontwaarde. Pragma gaf echter geen klare antwoorden op de problemen van het moment. En die problemen waren economisch, niet filosofisch. De liberale achterban maakte zich zorgen over de stijgende staatsuitgaven, de inflatie en de werkloosheid, niet over "het welzijn en het geluk" die als "grotendeels persoonlijke zaken"⁸ bedreigd werden door oneigenlijke behoeften geschapen door de reclame. Schrans liep te koop

met profeten als Herbert Marcuse⁹ of Vance Packard¹⁰ die in de PVV geen schijn van kans maakten. Daarmee zette hij de deur open voor de jonge liberalen die in het Gentse al de liberale studenten domineerden en nu carrière wilden maken in de politiek.¹¹ De jongeren hadden de conjunctuur mee nu ook een wisseling van de wacht aan de top van de PVV op de agenda stond. Guy Verhofstadt vertolkte weldra die ambities van de jongeren.

De liberale microkosmos

Het liberalisme heeft altijd twee ideologische peilers gehad om er een discours op te bouwen. Enerzijds is er het economisch liberalisme dat de vrije onderneming een warm hart toedraagt, anderzijds is er het liberale individualisme dat de nadruk legt op de persoonlijke vrijheid om zichzelf te realiseren. Beide componenten waren na 1945 onder druk gekomen van de toegenomen staatsinterventie in de economie én door de verzuiling van het dagelijkse leven. De grote consensus rond de Keynesiaanse sturing van de economie had de traditionele liberale economische theorie in de marginaliteit gedreven.¹² Het filosofisch liberalisme bood uiteraard meer perspectieven met de *Verklaring van Brussel* uit 1946 waarin de liberale partijen uit België, Groot-Britannië en Italië, de radicale partijen uit Frankrijk, Denemarken en Zwitserland en de Partij van de Vrijheid uit Nederland en de Volkspartij uit Zweden verkondigden dat ze geloofden in de “geestelijke vrijheid van de mens, We verzetten ons tegen iedere regeringsvorm die faalt in het garanderen van de vrijheid van geweten van al haar burgers, vrijheid van de pers, vrijheid van vereniging en de vrijheid meningen en overtuigingen uit te dragen en te publiceren”.

De liberalen waren wel voor de vrijheid, maar alsnog waren ze geen ethische modernisten. Opkomen voor een moderne abortuswetgeving gebeurde pas veel later toen Mei '68 achter de rug was. Anders was het gesteld met de economische agenda toen de gouden jaren zestig voorbij waren en monetaristen, vrijhandelaren, *Public Choice* en aanbodeconomen op het toneel verschenen om het kapitalisme te genezen. In Vlaanderen was die neoliberale tendens het duidelijkste in de kringen van het *Vlaams Economisch Verbond*. Margaret Thatcher droeg met haar economisch programma (“there is no alternative”) bij aan de promotie van Ver-

hofstadt als de *baby Thatcher*. Dat Thatcher tot de Conservatieve Partij behoorde en niet tot de Britse Liberale Partij deerde Verhofstadt niet.

Binnen de liberale microkosmos was meer belangstelling voor nieuwe ideeën ontstaan als gevolg van de voortgaande tertiërisering van de economie. Het traditionele liberale kiespubliek had zich grondig vernieuwd door een toeloop van hoger geschoolden die hun behoeften vooral bevredigden op de vrije markt. Ze hoefden uiteraard niet *Het Laatste Nieuws* te lezen om zich tot de liberale wereld te rekenen. Alleen hadden de meeste liberale politici dat nog niet begrepen. In de andere partijen was er eveneens een potentieel kiespubliek voor de liberalen aanwezig, want sociologisch gezien behoorde nu een groot deel van de Volksunie en de CVP tot die zogeheten nieuwe middenklassen. Alleen was de PVV voor dat publiek alsnog onaantrekkelijk, want grotendeels uitgesloten van de bestuursmacht in de steden. In de grootste stad van Vlaanderen (Antwerpen) was de PVV een randverschijnsel geworden. In de kleinere provinciesteden konden de liberalen wél tot de colleges doordringen. In de meeste plattelandsgemeenten in Vlaanderen waren de liberalen politiek echter afwezig. Slechts weinige middenstanders durfden het aan om in dergelijke omstandigheden kleur te bekennen. Dat was uitsluitend voorbehouden voor tandartsen, advocaten, veeartsen, ondernemers en leraren uit het rijksonderwijs. Grote delen van het platteland waar de Boerenbond heerste, waren voor de liberalen zelfs *terra incognita*. Alleen veehandelaren, fruitboeren, graanboeren of andere agrarische kapitalisten droegen het liberalisme een warm conservatief hart toe.¹³ Om de versnipperde aanhang te verenigen moesten de liberale notabelen noodgedwongen liberale of neutrale ziekenfondsen en pensioenfondsen oprichten en aan “dienstbetoon” doen. De pensienkermissen of de mossel-feesten zorgden voor de volkse noot.¹⁴ De liberale burgerheren in grijze pakken hielden gezien deze omstandigheden zeker niet van nieuwlichterij¹⁵ en zoals bij socialisten en christen-democraten lieten ze hun liberale echtgenotes in een afzonderlijke organisatie opsluiten.¹⁶ Het liberalisme in Vlaanderen is tot op heden daardoor een *mannenzaak* gebleven.

De PVV was in de jaren zeventig zeker niet bij machte om socialisten en katholieken in hun bolwerken uit te dagen of de politieke agenda van de

regering te bepalen. Met één gouverneurszetel (Antwerpen) wist de PVV zich in het Belgische apparaat al behoorlijk beloond. Meer politieke benoemingen in voor de liberalen interessante sectoren als justitie en onderwijs impliceerden regeringsdeelname en voor de populaire aanhang in bepaalde streken als het land van Aalst was een staatssecretariaat van Openbaar Ambt niet niks.¹⁷ Men benoemde dan blauwe “barreelwachters” en postbodes¹⁸ bij de vleet. In deze PVV met haar wortels in de kleine steden en plattelandskernen was de grote bourgeoisie zo goed als volledig afwezig.¹⁹ Dat verklaarde de intellectuele bloedarmoede van het Vlaamse liberalisme. Het *Willemfonds* was een lerarenforum dat in de vrijzinnige koepel van het *Humanistische Verbond* weinig gewicht in de schaal wierp en waarvan ook niet-liberalen lid waren geworden. De liberalen in de steden zaten wel in de loges, maar conflicten over de politieke en levensbeschouwelijke richting van de vrijmetselarij hadden in de jaren vijftig voor verdeeldheid gezorgd. De meeste liberalen waren daarbij de rechtse strekking in de vrijmetselarij toegedaan (de *Grootloge*).²⁰ Veel liberale notabelen uit de provincie, zoals Herman De Croo, waren uit opportunisme katholiek gebleven. Het ontbrak de liberalen voorts aan een kwaliteitskrant of opiniebladen om hun denkbeelden te ventileren. Op de partijcongressen moest men het hebben van toespraken, niet van debatten. Kortom, deze partij was weinig aantrekkelijk voor intellectuelen.

De factor Verhofstadt

In de jaren zeventig had de PVV het vooral druk met het leren omgaan met de partijdemocratie. Dat gaf de club rond Guy Verhofstadt ruimte om zich te laten horen en zien. Verhofstadt leerde als alle andere liberale politici het politieke handwerk door politiek secretaris van een parlamentslid te worden. Hier was dat partijbaron Willy De Clercq. Het advocatenkantoor van De Clercq gold als een leerschool voor jonge politici uit het Gentse. Verhofstadt had het geluk dat De Clercq in 1977 Frans Grootjans was opgevolgd als partijvoorzitter. De PVV zat in de oppositie en via De Clercq mocht hij het Sociaal Congres van de PVV dat in september 1977 samenkwam, voorbereiden. Op dat congres werd besloten om een nieuw liberaal programma uit te werken. Dat programma zou later de geschiedenis ingaan als het *Manifest van Kortrijk*.²¹ In tegenstelling tot wat later is beweerd, was het *Manifest van Kortrijk* geen zuiver neoliberaal manifest, maar in menig opzicht – hoe kan het ook anders? – wél een tekst met compromissen

waarin de diverse stromingen in de PVV zich konden herkennen. Toch stonden er opmerkelijke passages in, want in navolging van de “nieuwe economen” (sic) werd de schuld voor de economische crisis integraal aan te weinig “markt” geweten en werd ook het staatskapitalisme fel aangeklaagd. “Het baanbrekend werk van de nieuwe economen heeft althans reeds dit voor gevolg, dat het liberalisme sedert kort van beschuldigde tot aanklager is geworden.”²²

Politieke aanklagers treft men vooral aan onder ideologisch bevlogen lieden met oogkleppen aan en oordopjes op. Ze hebben veelal ook behoefte aan zelfbevestiging. Verhofstadt was hiervan het prototype. Hij had daarbij nog de slechte gewoonte om zichzelf te overschreeuwen. Hij stelde zijn liberalisme voor als verschillend van het actueel geldend liberalisme dat “al te zeer verwaterd is tot een louter politieke praxis, met voorrang voor opportunistische op ideologische overwegingen”. Hij wilde een “nieuwe-stijl-liberalisme” aan de leden voorhouden dat “een rationeel en coherent ideologisch denkpatroon” moest zijn en dat “wars van arrogantie of pretentie” was, omdat het niet “aan een minderwaardigheidscomplex” leed.²³ Het woord “minderwaardigheidscomplex” is hier belangrijk.

De toenmalige politieke commentatoren en ook vele collega-politici zagen in het *Manifest van Kortrijk* een soort puberale²⁴ ontsporing. In het *Manifest van Kortrijk* werd niet alleen met scherp geschoten op de welvaartsstaat, maar ook onomwonden gepleit voor privatisering van staatsbedrijven én het omroepbestel.²⁵ De pleidooien voor een herwaardering van het parlement en een depolitisering van de benoemingspolitiek bij de overheid waren al eerder in liberale kringen gehoord, maar nooit ernstig genomen. De liberalen konden als demissionaire minister zelfs op Goede Vrijdag benoemen. Nieuw was evenwel dat in het *Manifest van Kortrijk* gepraat werd over de inspraak- en participatiedemocratie, inclusief het volksreferendum. Dat betekende een breuk met het principe van de vertegenwoordigende democratie. De oude liberalen waren nooit voorstanders geweest van directe vormen van democratie. Ze zijn altijd verdedigers van de parlementaire democratie geweest uit angst voor plebiscitaire of bonapartistische uitwassen. Het filter van het parlementaire systeem garandeert het afsluiten van compromissen. Verhofstadt wilde precies die compromisspolitiek onmogelijk maken door de niet-democratisch verkozen belangengroepen die hier altijd hun slag thuis

haalden, uit te schakelen. De burger hoorde immers zijn eigen lot in handen te nemen.

Tussen droom en daad lag een lange weg. De realisatie van die neoliberale droom botste op heel wat praktische bezwaren en nog meer weerstand bij de bevolking. Verhofstadt zou er twintig jaar over doen eer hij dat ontdekte. Alles begon echter goed na de afkondiging van het nieuwe partijprogramma. De vervroegde verkiezingen van 1981 werden een liberaal succes met een score van 21 procent en een winst van zes kamerzetels. Die toevloed van ontevreden kiezers had niets te maken met de ideologische discussies in de PVV, maar wél met de politieke en economische crisis en het bestaan van een zwevend blok van kiezers. Die waren nu terecht gekomen bij de PVV. De PVV deed daarna wat van haar verwacht werd en vormde met de christen-democraten een coalitie. De meeste partijbaronnen werden minister. Verhofstadt zag zijn baas Willy De Clercq minister van Financiën worden. Verhofstadt zelf werd, pas 28 jaar oud, door De Clercq partijvoorzitter gemaakt. Er was met De Clercq op Financiën uiteraard geen sprake van een neoliberale revolutie, alleen maar van fiscale maatregelen om de beleggers een kleine *bonanza* te bezorgen. Dat moet de jonge partijvoorzitter allerminst hebben gecharmeerd.

Verhofstadt ontdekte al snel dat de liberale ministers wel konden meepraten, maar altijd door het ACV van Jef Houthuys werden tegengewerkt.¹⁶ Dat nam niet weg dat Verhofstadt zich als partijvoorzitter bleef profileren als de *baby Thatcher*. Bij de wetgevende verkiezingen van 1985 legde hij een neoliberale programmapocket¹⁷ in 1.500 kiosken. Het mocht niet baten. Wilfried Martens incasseerde een electorale "bonus" als premier. De liberalen verloren weer veel stemmen. Omdat Willy De Clercq Europees commissaris werd, kon Verhofstadt minister van Begroting in de regering Martens VI worden. Hij liet zich als partijvoorzitter opvolgen door Annemie Neyts. Verhofstadt dacht zodoende zijn liberaal hervormingsprogramma te realiseren, met de privatisering van de overheidsbedrijven en van de ziektekostenverzekering als kernstukken. In 1987 liet de CVP de regering vallen. Verhofstadt bevond zich nu tot zijn eigen verbazing ineens in de oppositie.

Verhofstadt beloofde een harde oppositie te voeren. Hij liet Annemie Neyts afzetten als partijvoorzitter om de handen vrij te krijgen. Naar Brits

model vormde hij een "schaduwkabinet" om de nieuwe Rooms-Rode coalitie van Martens VII "hinderlijk" te volgen. Hij liet zich zelfs portretteren als een "factor"¹⁸ in de politiek. Verhofstadt vergat dat hij hiermee de CVP steeds steviger in de armen van de SP dreef.¹⁹ Hij dacht dat zijn oppositierol hem een grote kiesoverwinning in de schoot moest gooien. Verhofstadt geloofde in zijn eigen sprookjes. In zijn *Burgermanifest* uit 1991 beloofde hij daarom een radicale breuk met de verzuilde politiek. "De greep van de democratie, van de burger op de Staat en zijn verkozen regering, is nog nooit zo klein geweest als vandaag. De afstand tussen het volk en macht was nooit zo groot."²⁰ Aldus geloofde Verhofstadt dat zijn neoliberalisme alleen maar nieuwe energie kon losweken en onvermoede talenten bij de mensen wakker maken. Verhofstadt: "In het artistieke en volksculturele landschap heerst een ware explosie van creativiteit. De kranten hebben vele pagina's nodig, en de omroep vele minuten zendtijd, om de dagelijkse stroom van initiatieven, voorstellingen en exposities overzichtelijk te melden. We beseffen nauwelijks hoeveel, vaak jonge, mensen van cultuur hun hoofdbezigheid maken. Ze ontwerpen kleren of theaterdecors, zijn met popsounds en computerprogramma's in de weer, restaureren oude meubelen of gebruiksvoorwerpen, stichten een orkestje, richten een videostudie of zeefdrukkerij op, geven een nieuw design aan lampen, interieurs of huisgevels, schrijven boeken over grootmoeders keuken, beoefenen opnieuw bijna vergeten ambachten. Deze tijd heeft op een prachtige wijze ontdekt dat cultuur een veelgevraagd produkt in de eerlijke zin van het woord is: een goed waarvoor de genietter ervan een prijs wil betalen, omdat het hem gelukkiger maakt. Onze muziekscholen zitten, volkomen democratisch, stampvol kinderen. Wél morren ouders, leraars en directeurs over het onverstand van de onderwijsminister die hier voortdurend de keizer-koster²¹ wil komen spelen met opgelegde studieroosters en andere voorschriften."²²

Deze vreemde mengeling van discoliberalisme en populisme moest niet alleen de jonge kiezers, maar ook de "gewone man" over de streep halen. Hen werd een leven à la carte voorgespiegeld, waarbij de vrije keuze zoals Milton Friedman die ooit had aangeprezen, tot norm werd verheven. Overal moest de belastingbetaler greep op kunnen krijgen. De belastingcenten bestemmen voor een goed doel, zoals Greenpeace, de Vlaamse Opera of

het restaureren van een monument, moest kunnen. Verhofstadt dacht dat het tijd was om tot een "burgerdemocratie" te komen die zich zou organiseren in comités om de "getergde woede" tot uitdrukking te brengen.³³ Deze poujadistische uitvallen overtuigden de "getergde" kiezers tenslotte niet. Die bleken erg gevoelig geworden voor de problemen van de multiculturele samenleving. De verkiezingen van 24 november 1991 ('zwarte zondag') brachten een onverwachte doorbraak van het Vlaams Blok. De PVV had inmiddels aan haar libertaire zijde ook nog stemmen verloren aan Jean-Pierre Van Rossem. De PVV scoorde daardoor met 19,0 procent nog altijd minder dan de 21,1 procent uit 1981. Enig opportunisme is Verhofstadt nooit vreemd geweest. Hij poogde alsnog een regering met de socialisten te vormen. Dat mislukte door de onwil van de socialistische vakbondstop. Verhofstadt stond weer buiten. Maar ditmaal was het partijlandschap wel in beweging gekomen. Dat was de strohalm waaraan Verhofstadt zich nu vastklampte. Hij had ervaren dat de Volksunie, na fors verloren te hebben, nadacht over haar politieke toekomst. Moesten de "liberaal" ingestelde Vlaamse democraten uit de Volksunie niet aanhaken bij de PVV? Konden de liberalen niet opschuiven naar het flamingantisme?

De Vlaamse kaart trekken was voor Verhofstadt geen enkel probleem. Hij was niet belast met het Belgisch unitarisme van de oudere generatie. Hij liep niet zoals Herman De Croo bij Prinses Liliane Baels over de vloer of met een flambouw in de processie.³⁴ In concreto moesten de Vlaamse liberalen nu opkomen voor de "burger en zijn gemeenschap" en voor het "federalisme van samenwerking" met een "doorzichtige federale staat die zijn eigen inkomsten int en zijn deel van de schuld draagt en met een federalisering van een deel van de staatsschuld".³⁵ Alleen zó, door de Belgische État-Nation dood te verklaren, konden de Vlaamse liberalen zich een toekomst bouwen. Alleen werd partijvoorzitter Jaak Gabriëls die over het fusieproject in het geheim had onderhandeld, door de Volksunie afgevoerd. De volksnationalistische gelederen sloten zich weer. Slechts weinigen volgden daarna Gabriëls naar de liberalen. Verhofstadt dacht echter dat hij deze mislukking kon omzetten in een overwinning door uit te pakken

met een nieuwe partij: de *Vlaamse Liberalen en Democraten*, met als subtiële subtitel *Partij van de Burger*.

In de liberale microkosmos werd deze operatie allerm minst voetstoots goedgekeurd. Herman De Croo sprak smalend over de overlopers als *voyageurs sans bagage*. Ze brachten geen kiezers mee en bezaten geen liberale adelbrieven. "Zwarten" als Lode Claes³⁶ waren beslist niet welkom, ook al hadden ze in economisch opzicht een liberale reputatie opgebouwd.³⁷ Toch had Verhofstadt inmiddels relatief gemakkelijk zijn zin gekregen. Hij deed het voorkomen alsof hij met zijn project ook in andere partijen kon inbreken en het partijlandschap diepgaand herstructureren. De VLD zou immers met een geheel nieuw partijconcept komen om er

nieuwe leden in onder te brengen. Iedereen zou inspraak kunnen hebben in deze "open forum-partij". Het einde van de canapépolitiek was in zicht.³⁸

In zijn *Tweede Burgermanifest* presenteerde Verhofstadt zijn project weer als een begrafenisoperatie voor de Rooms-Rode regering. Hij meende de "laatste stuiptrekkingen van het collectivisme" waar te nemen.³⁹ Dat optimisme had Verhofstadt gestoeld op de "nieuwe breuklijnen"⁴⁰ die van de VLD de grootste partij van Vlaanderen moesten maken. Hij zag daarom alle kansen voor "een beweging (...) van alle burgers die de vrijheid niet vrezen, de verantwoordelijkheid niet schuwen, de solidariteit niet ontlopen en de staat geen slaafse volgzzaamheid toedragen".⁴¹ Of deze projectie van het komende neoliberale tijdperk na de val van de Muur ook weldra gerealiseerd zou worden onder zijn leiding, durfde alsnog niemand hardop te betwijfelen.

Verhofstadt dacht met een "blauwe trein" door Vlaanderen te rijden om er een brede volkspartij⁴² van de grond te tillen. Op het VLD-stichtingscongres van 12-14 november 1992 beloofde hij de politiek terug te geven aan de burger. De leden kregen alvast daarvan een voorsmaakje. De partijstructuren werden geopend voor verkiezingen op alle niveaus. Dat betekende ook dat Verhofstadt de vertegenwoordiging van de liberale organisaties in de partijstructuren had afgeschaft. Volgens Amerikaans model konden ook kiezers zich bij de VLD laten registreren en zelfs invloed uitoefenen.

*Deze vreemde mengeling van
disliberalisme en populisme
moest niet alleen de jonge
kiezers, maar ook de "gewone
man" over de streep halen.*

Een andere populistische vernieuwing, namelijk de rechtstreekse verkiezing van de partijvoorzitter door alle leden, moest Verhofstadt de kans geven zich te laten plebisciteren. Maar rechtstreekse verkiezingen voor het voorzitterschap konden ook de verdeeldheid in eigen rangen accentueren.

Alsnog kon Verhofstadt overtuigen. Bij de eerste voorzittersverkiezingen behaalde hij 68,5 procent van de stemmen. Dat was een mooie score. Alleen was de participatiegraad, met slechts 44 procent, laag. Daarbij had Verhofstadt de opkomst van een "ernstige" tegenkandidaat in de persoon van Herman de Croo moeten dulden. Een snelle rekensom leerde dat in de VLD nog een aanzienlijke groep donkerblauwen bestond. Zij hadden zich node neergelegd bij het opruimen van de invloed van de sociale organisaties op het partijbestuur. Zij meenden dat ze hun band met de kiezers het beste onderhielden via sociaal dienstbetoon, pensenkermismissen en cumulatie van mandaten, niet via mediaspektakel. Inderdaad, Verhofstadts krediet bestond vooral uit gunstige opiniepeilingen. In de peilingen noteerde de VLD al snel 30 procent. De vele en dure congressen die de VLD na 1992 hield over liberale thema's, lokten journalisten en drankorgels naar de banketten. De referendaire partijdemocratie kostte handenvol geld. Het leek een investering in goodwill, dus in de liberale toekomst. De opdoffer kwam al in 1994 toen de VLD bij de Europese verkiezingen op 18,2 procent bleef steken. In de verkiezingsnacht stond Verhofstadt er sprakeloos bij. Bij zijn kompaan Patrick Dewael sprongen de tranen in de ogen. De blauwe hype was een luchtspiegeling gebleken. De tegenstanders trokken hun messen. Er werd gepraat over een progressieve herstructurering rond Norbert De Batselier en de SP (*Het Sienjaal*). Vanuit de CVP bereikte via Manu Ruys (*De Standaard*) Verhofstadt de vileine wenk om eens te komen praten over zijn miserie. De donkerblauwen in zijn eigen VLD roken bloed. Hoofdredacteur Luc Vanderkeelen van de *Nieuwe Gazet* verwoordde in *De Morgen* op 23 juli 1994 die kritiek: "Eigenlijk wil Verhofstadt een open oorlog voeren met het hele sociale weefsel in Vlaanderen, dat moet worden vervangen door de individuele, niet-georganiseerde burger die voor zichzelf beslist. (...) Verhofstadt zou moeten weten dat je

een oorlog met Vlaanderens sociale weefsel niet kunt winnen. Hij had moeten weten dat de organisaties het daar niet bij zouden laten zitten en hun leden wel zouden laten weten dat het naaikransje of de aerobic van de KAV of het kamp van de Chiro niet meer zouden kunnen met Verhofstadt."⁴³

Verhofstadt kon niet anders dan deze kritiek met een zwakgebod pareren: "In mijn visie kun je beter vechten en ten onder gaan, dan je zonder meer neerleggen bij de feiten."⁴⁴ Een jaar later leerde Verhofstadt zich neer te leggen bij de feiten.

Omdat het inmiddels te laat was om snel van partijtjeleider te wisselen mocht Verhofstadt alsnog herkansen. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1994 kon de VLD na veel extrapoleren wijzen op een score van 20 procent. De echte test volgde bij de wetgevende verkiezingen van 1995. Hoewel de VLD met 21,2 procent lichtjes beter deed dan de PVV in 1981, kon Rooms-Rood doorregeren. Verhofstadt trok zich als partijvoorzitter terug in de hoop dat de aanhang compagnon Patrick Dewael tot partijvoorzitter zou verkiezen. Maar de ban was gebroken. De donkerblauwe De Croo presenteerde zich andermaal, maar nu vanuit een winnende positie. Dewael leed een smadelijke nederlaag tegen de oude vos die daarna beloofde de "vervluchtigde" partijfinanciën weer op orde te brengen. De donkerblauwen ademden weer wat ruimer nu de neoliberale fundamentalisten uit de tempel waren gejaagd. Alleen kon De Croo geen project voorleggen. Zijn beloofde "inbraak" in de regering bleef uit.

Zoals Jezus als mislukte profeet ooit de woestijn was ingetrokken, zo liet Verhofstadt zich in Toscane neer om na te denken over zijn onzeker geworden politieke toekomst. Hij was te jong om als burgemeester naar zijn pensioen toe te werken. Zijn reputatie was geschonden. Hij was nooit volwassen willen worden. Hij ontbeerde persoonlijke diepgang en cultuur. Kortom, bij Verhofstadt mankeerde wat aan zijn uitstraling waardoor hij nooit een "staatsman" zou kunnen worden. Deze zwakke punten wegwerken zou tijd en advies kosten. Het recept lag in de persoonlijke groei. Verhofstadt las nu eindelijk eens een boek in plaats

*"In mijn visie kun je beter
vechten en ten onder gaan,
dan je zonder meer neerleggen
bij de feiten."*

van een uittreksel van zijn broer Dirk te vragen. Hij liet zijn vrouw af en toe in aanwezigheid van een bevriende journalist op haar viool spelen. Verhofstadt wilde rust uitstralen om bruggen te kunnen bouwen. Hij behoefde ook een podium. Hij vond dat in het parlement, doch zonder mee te lopen aan het handje van een "filibusterende" De Croo. Via het voorzitterschap van de Rwanda Commissie⁴⁵ kwam Verhofstadt terug in de gratie van zijn collega's en verdiende hij het respect van de journalisten. Hier was een staatsman aan het werk. Wachten was op het moment dat hij het schip van staat kon gaan besturen. Hij peilde daarom informeel naar de behoefte aan een nieuwe politieke cultuur nadat de Witte Mars de politieke klasse door elkaar had geschud. Hij zag met genoegen dat De Croo inmiddels was vastgelopen. Dat Marc Verwilghen als populaire voorzitter van de Commissie-Dutroux al snel Verhofstadt als liberaal politicus in de schaduw zette, kwam ongelegen. In 1997 kandideerde Verhofstadt weer voor het voorzitterschap. Hij versloeg De Croo met een ruime marge, maar door de opkomst van Rik Daems als derde kandidaat kon hij niet meer dan de helft van de uitgebrachte stemmen op zijn naam verenigen. De relatieve buitenstaander Rik Daems was zelfs goed voor 20 procent. Kortom, het neoliberalisme was politiek half dood.

Bill Clinton, Wim Kok en Tony Blair hadden in het buitenland voor een synthese van sociaal-democratie en liberalisme gezorgd. Blair had het pakkend verwoord met de gevleugelde woorden "the class war is over. But struggle for true equality has only just begun." Deze synthese kwam tegemoet aan de microkosmos van de postmaterialisten uit de nieuwe middenklassen in de groene verkavelingswijken. Verhofstadt waaide met de wind van Blair mee. Hij ontmoette veel instemming van zijn generatiegenoten in de Volksunie, Agalev en nu ook in de SP. Louis Michel, die na het overlijden van Jean Gol in 1995 de PRL had overgenomen,⁴⁶ bleek voor Verhofstadt eerder een partner dan een Waalse lastpost te zijn. De ideologische congressen van de PRL in 1997-1998 legden immers sterk de nadruk op het "liberaal humanisme" met een sociale zekerheid als bescherming voor het hele leven.⁴⁷

De soevereine burger van de VLD

Verhofstadts project heeft altijd in het teken van het herstel van de nogal mythische liberale burgerdemocratie gestaan. Ook heeft hij altijd gestreden tegen de neocorporatistische belangenvertegenwoordiging op levensbeschouwelijke basis ("verzuiling") die de invloed van de individuele burger op het politieke besluitvormingsproces marginaliseerde. Luc Huyse heeft dit verschijnsel ooit in de jaren zestig al aangeklaagd als dat van de "niet-aanwezige staatsburger".⁴⁸ Was het bij Huyse nog te doen geweest om het weinig democratisch karakter van de verzuilde politiek aan te klagen, bij Verhofstadt nam die kritiek een geheel andere inhoud aan. Hij zag in de verzuiling immers ook de bron van alle economische en financiële ellende. De verval-sing van het marktprincipe zorgde niet alleen voor economische ondoelmatigheid, maar ook nog eens voor hoge kosten (dure bureaucratie) en een grote staatsschuld. Alleen door de burger voor zijn verantwoordelijkheid te plaatsen kon men diens slaafse houding doorbreken.

Verhofstadts project heeft

altijd in het teken van het

herstel van de nogal

mythische liberale

burgerdemocratie gestaan.

Verhofstadt kwam met enkele radicale hervormingsvoorstellen om de burger van de zuilen los te koppelen en een stem te geven. Zijn voorstellen over het afschaffen van de kopstem en de Senaat waren bedoeld om de macht van de verzuilde organisaties bij het samenstellen van het parlement te breken. Verhofstadt droomde van een geatomiseerde burgermaatschappij. Daarvoor wilde hij de prijs van een radicale breuk met de Belgische staatstraditie betalen. Die is immers verankerd in de vertegenwoordigende democratie met een regering die in eerste instantie verantwoordelijk is aan het parlement met de partijen van de meerderheid in een machtspositie. Verhofstadt wilde nu een directe band tussen verkozen politici en kiezers herstellen via het invoeren van het Britse districtenstelsel. Dat de Britse liberalen dat districtenstelsel als ondemocratisch hadden afgewezen, deed hem niet.

De liberale kritiek gold vooral de welvaartsstaat die solidaire mechanismen met collectieve regelingen dwingend had opgelegd. De liberalen waren altijd al tegenstanders geweest van een dergelijk systeem dat de risico's van het bestaan ver-

zekerde zonder aan het individu de kans te geven zichzelf “op maat” te verzekeren. Een gedeeltelijke of hele privatisering van de ziektekostenverzekering en de pensioenen was een liberale wens die de belangen van de meeste middenstanders en hogere kaders uitdrukte. De liberalen hoopten aldus via marktwerking en fiscaal vriendelijke regelingen het “bijverzekeren” aantrekkelijk te maken.⁴⁹ Verhofstadt ging echter verder door het privatiseren van de hele welvaartsstaat, inclusief de werkloosheidsuitkeringen, te eisen met het invoeren van vormen van basisinkomen en/of “negatieve inkomstenbelastingen”.⁵⁰ Deze neoliberale exercities (zie Milton Friedman) joegen vooral de vakbonden en de sociale organisaties op de kast.

Na zijn tocht door Toscane heeft Verhofstadt deze stokpaardjes opgeborgen en vervangen door een meer sociaal klinkend discours aangeleverd door o.a. de econoom Amartya Sen. Niet meer privatiseren om te privatiseren is nu zijn doelstelling, maar om de dienstverlening doelmatiger en goedkoper te maken. Privatisering zal dan ook leiden tot meer responsabilisering door de uitkeringen en pensioenen aan meer individuele verantwoordelijkheid te onderwerpen. Kortom, het oude liberale adagium “help uzelve” is al met al in een gemoderniseerde vorm weer actueel geworden.

De VLD is ook nu nog trouw aan de harde kern van haar economisch liberalisme. Alleen individuele concurrentie kan leiden tot het maximaliseren van het individuele nut. Welzijn en welvaart zijn het product van een optelsom van individuele baten. Daarvoor is individuele vrijheid nodig. De randvoorwaarde is echter dat de vrijheid van het individu geen reden mag zijn om andere individuen in hun vrijheid te beperken of te benadelen. Correctief optreden is dan op zijn plaats. (Vele liberale politici zijn niet voor niets advocaten.) Bij die zelfbescherming heeft de mondige liberale burger geen verzuilde belangenbemiddelaars nodig. De markt van goederen en diensten voorziet immers in “alles”. Dat vereist koopkracht die men verkrijgt door eigen inspanning. Wie niet kapitaalkrachtig is, maar talent bezit, moet van de liberalen een steuntje in de rug krijgen. Want individuele inspanningen horen beloond te worden. Gratis onderwijs en studiebeurzen voor de minvermogenden zijn dan als correctief instrument in liberale ogen te rechtvaardigen sociale maatregelen.

Deze theorie van de liberale soevereine burger is gebaseerd op de theorie dat de mens een onveranderlijke natuur heeft en dat die het eigenbelang najaagt om eigendom te verwerven. De staat is er voor het beschermen van het individu en diens bezit. Aanvankelijk had Verhofstadt deze liberale dogma's nogal extreem politiek vertaald in de geest van de orthodoxie van Hayek en de libertariërs. Na zijn terugkeer uit Toscane vond hij troost bij o. a. de rechtvaardigheidstheorie van John Rawls en in 1999 kon hij zich bij de vorming van Paars-Groen best tevreden stellen met de stelling “voor wat hoort wat” om de socialisten mee te krijgen. Frank Vandenbroucke goot dit principe voor Paars in de vorm van de “actieve welvaartsstaat”. Paars zou sociaal zijn én de liberalen belastingvoordelen opleveren.

De Paarse synthese stelde ook de donkerblauwen tevreden. Ten eerste had Verhofstadt hen de daver op het lijf gejaagd door een soort schrikbewind uit te oefenen tegen iedereen die in de VLD een zijsprong maakte. Enkele coryfeeën waren wegens wangedrag⁵¹ of balorigheid⁵² aan de deur gezet. Ten tweede konden met Paars de relaties met de liberale organisaties (nu ineens het positief gewaardeerde “middenveld”) en het dienstbetoon weer zonder enige schroom in beeld worden gebracht.⁵³ De pensenkrmissen bleken ineens welkom op de liberale agenda.⁵⁴ Dat nam niet weg dat met name de donkerblauwen beducht bleven voor een verdere verwatering van de blauwe beginselen toen in 2001 een verruiming met de NCD van Johan Van Hecke en Karel Pinxten en met de spiritisten uit de Volksunie op de agenda stond. Zo liet de donkerblauwe André Denys⁵⁵ het volgende aan de achterban weten: “Maar de VLD is meer dan de naam. Het staat ook voor een ledenbeweging, geen standen, geen aparte groepjes. Ik verzet mij tegen een VLD-NCD, VLD-Spirit, VLD rechts-liberaal of een VLD links-liberaal. Ik vergelijk dat met een taart. Op de taart mag de versiering nog wel eens van vorm, kleur en smaak veranderen maar de basisinhoud van de taart blijft dezelfde. Ik kan het gerust hebben dat individuele politici eens iets ‘anders’ zeggen. Dat doe ik zelf ook, maar rond de beginselverklaring en rond de basisprincipes, rond de herkenbaarheid, mag geen discussie bestaan. De VLD mag geen Spirit of CVP worden. De CVP is grijs en onherkenbaar, Spirit is zoals een schilderij van Daems: alle kleuren door

mekaar. Onherkenbaar. Dat moeten we ten allen prijze verhinderen met onze blauwe VLD.”⁵⁶

De angst in de donkerblauwe microkosmos op het platteland voor verwatering van de blauwe inkt was nog maar klein bier in vergelijking met de smeulende onvrede onder de rechtse liberalen in de steden waar iedereen de hete adem van het Vlaams Blok in de nek voelde. Was Filip Anthleunis uit Lokeren niet de vader van de “zero tolerance”? Schoot Hugo Coveliers niet met scherp op alles wat tolerant was? En ging burgemeester Bart Somers in Mechelen niet erg ver met zijn blauw op straat? Deze ontevredenheid gold vooral voor de “wankelmoedige” aanpak van het migrantendossier en de snel-Belg-wet. Kortom, de rechtervleugel uit de grote steden verlangde naar meer *law and order*.

Omdat velen bang waren voor hun carrière, bleef het bij wat kabaal. Alleen de naar Europa verbanen notoire dwarsligger Ward Beysen durfde het aan om begin 2002 in *Het Manifest van de Burger* een *Liberaal Appèl* te doen aan “verstandig rechts”. Zijn speerpunten waren verzet tegen verhoging van de fiscale druk, tegen het tolerantieregime voor recidive criminelen, tegen de feitelijke legalisering van drugs, tegen de snel-Belg-wet en voor meer blauw op straat.⁵⁷ De uitgesproken wens om het *cordon sanitaire* op te blazen bezorgde hem de banbliksems van De Gucht.⁵⁸

Er is nog een derde groep die ontevreden is. Dat is de groep van de neoliberale fundi's. Deze laatsten voelen zich door de bocht van Verhofstadt verraden. Het betreft hier echter een kleine groep van zogenaamde *libertariërs* die onder aanvoering van de Gentse professor Boudewijn Bouckaert⁵⁹ het ultraliberalisme verdedigen zoals dat ooit door Robert Nozick werd geboekstaafd en dat Verhofstadt in zijn jonge jaren heeft besmet.⁶⁰ Deze *libertariërs* hebben in 1998 de vereniging *Nova Civitas* voor intellectuelen opgericht.⁶¹ Ook zij pleiten voor een loslaten van het *cordon sanitaire* als het Vlaams Blok zich “gecivileerd” wil gedragen. Om Bouckaert blijkbaar ideologische vliegen af te vangen is inmiddels de

club *Liberales* opgericht met vooral nobele onbekenden onder de leden.⁶² Beide clubs mochten op het Novembercongres van 2002 extra veel lucht verplaatsen.

Verhofstadt weet dat hij altijd op zijn tellen moet passen. Niet alle generatiegenoten zijn boezemvrienden en bewondering kan altijd omslaan in afkeer. Sommigen zijn uit op zijn baan of opvolging.⁶³ Zolang Verhofstadt blijft winnen is hij onaantastbaar. Daarom moet Verhofstadt de komende federale verkiezingen met een ruime marge op de CD&V winnen en zijn Paars-Groene combinatie bij elkaar zien te houden. Dat is een klus die hij niet alleen kan klaren. Daarom laat Verhofstadt via Dewael en De Gucht het sociale liberalisme en de Vlaamse agenda over aan zijn trouwe secondanten. Als premier timmert Verhofstadt zelf vooral aan de weg door Noël Slangen een “overschot aan gelijk” te laten produceren in de media. De rechtervleugel werd op het Novembercongres getemd met de belofte dat het migrantenstemrecht er van de VLD niet hoeft te komen, dat de snel-Belg-wet streng wordt toegepast en de migranten zich moeten inburgeren.⁶⁴ Aan de linkerkant is men tevreden omdat de VLD niet zal kiezen voor het enge nationalisme en de welvaartsstaat warm omarmt. In het globaliseringsdebat laat Verhofstadt zijn eigen geluid horen met de hulp van zijn broer Dirk.⁶⁵

De critici van het neoliberale project

Het probleem is evenwel of het project van de soevereine burger nog wel houdbaar is in het tijdperk van het globalisme. Bestaat er dan, behalve in de liberale fantasie, zoiets als een wereldburger of de kosmopoliet? De burger wordt wel in toenemende mate losgeweekt van het territorium, maar de

nationaliteit blijft de sleutel voor het verwerven van burgerrechten én sociale bescherming. De markt is in deze gelegenheid. Verwonderlijk is het dan ook niet dat het project van de soevereine burger door een groot deel van de bevolking zo niet wordt afgewezen, dan toch in vraag gesteld.

*De angst in de donkerblauwe
microkosmos op het
platteland voor verwatering
van de blauwe inkt was nog
maar klein bier in vergelijking
met de smeulende onvrede
onder de rechtse liberalen in
de steden waar iedereen de
hete adem van het Vlaams
Blok in de nek voelde.*

De verhoogde aandacht voor de “werkelijke” burger heeft de zeggingskracht van het neoliberalisme als ideologie uitgehold. Vooral de arrogante plannen om een liberale mens⁶⁶ te scheppen die deze neoliberale waarden omhelst, stuit op veel weerzin én verzet. De gouden periode van het neoliberalisme is dan ook voorbij. Niet voor niets heeft Verhofstadt in Toscane Hayek, Friedman en Buchanan onder een olijfboom begraven. In de plaats kwamen de zachte heelmeeesters. Met de *Theory of Justice* van John Rawls heeft Verhofstadt zich zelfs op de Derde Weg van Anthony Giddens en Tony Blair begeven. Hier liggen de rechtse tegenstanders op de loer.

De liberale idylle wordt immers door rechts afgevoerd als een hersenschim. De rechtse kritiek richt zich vooral op het liberale voluntarisme dat met behulp van de individuele wil een samenleving wil scheppen waarin alle natuurlijke samenlevingsverbanden zijn weggelaten. De rechtse critici willen liever “midden tussen de mensen” staan. Als het bij rechts al om vrijheden gaat, dan verkiest men hier de concrete boven de abstracte vrijheden van de liberalen. Rechts verwerpt ook de metafysische vrijheid ten voordele van de legitimiteit die voortvloeit uit de essentie van de “natie” (zie het Vlaams nationalisme) of uit de “gemeenschap” (CD&V). Voor deze conservatieven bestaat geen vrijheid die aan het ontstaan van de maatschappij voorafgaat. Ze zien in de maatschappelijke verbanden een voorwaarde voor het uitoefenen van vrijheden en het realiseren van het mens-zijn. Ze denken dat zeden en gebruiken wel voor verbetering vatbaar zijn en ook bijdragen aan de vooruitgang van de mensheid, maar ze wijzen het liberale contract af. Men kan geen maatschappij scheppen op basis van de algemene wil van Rousseau of het individualisme van de neoliberalen.⁶⁷

De kracht van de traditie, de erfenis van het verleden, de minachting voor de rol van de rede en de invloed van het irrationele op het gedrag van het individu zijn elementen die filosofen vroeger en sociologen nú hebben benadrukt om de rol en betekenis van het individu af te zwakken. Louis Dumont heeft ooit in zijn klassieke studie over het kastensysteem in India het individualisme afgewaardeerd door te stellen dat een maatschappij die uitgaat van het egalitarisme eerder uitzonderlijk en kunstmatig is, ook al wordt een dergelijke samenleving in onze ogen als superieur

beschouwd. Gezien vanuit het cultureel relativisme is het liberalisme dus een aberratie. Zo vergt, aldus Dumont, het sociale leven een hiërarchisering in de ideeën, waarden en normen, dingen én mensen.⁶⁸

De liberalen maken, in de ogen van de multiculturalisten en de antropologen, van het individu de maat van alle dingen en proclameren daarna een autonome menselijke ordening gebaseerd op dat individu. Het individu stelt zich daarna vreemd op ten aanzien van een aantal menselijke verlangens en behoeften. Het gelijkheidsbeginsel is daarvan de uitdrukking. De moderne liberale samenleving heeft voorts de pretentie om het “natuurlijke” verlangen naar hiërarchie te onderdrukken. Hiërarchie hoort daarom niet meer in onze moderne samenleving thuis nu allen gelijk zijn. De werkelijkheid is echter anders. Door de formele autonomie van het individu te proclameren ontkent het liberalisme min of meer de noodzaak van sociale verbanden. Deze verdringing kan pathologische vormen aannemen met uitwassen als racisme en genocide als gevolg. Slechts weinigen kunnen voorts aan de maatstaven van het liberale individualisme voldoen, terwijl de volksmentaliteit geen blijf weet met de liberale gelijkheid. Het is dus niet zo verwonderlijk dat de mensen liever willen terugvallen op hun identiteit. De identitaire bewegingen zijn dan geboren in oppositie tegen het liberale individualisme.

In de lijn van deze culturalistische kritiek op het liberale individualisme liggen de opmerkingen die *communataristen* als Michael Sandel⁶⁹, Charles Taylor⁷⁰, Alasdair MacIntyre⁷¹ en Michael Walzer⁷² reeds maakten. Schakeringen hiervan treft men aan in het Groene denken en bij multiculturalisten als Will Kymlicka.⁷³ In hun kritiek op Rawls en anderen stellen de *communataristen* het begrip *gemeenschap* centraal. Ze verzetten zich tegen de pretentie om de mens op te voeden tot zelfstandigheid en tegen pogingen om een sociale rechtsstaat te vestigen waarin de vrijheid van de burgers allereerst gestalte zou krijgen in voor iedereen op gelijke wijze geldende burgerlijke, politieke en sociale rechten. In plaats daarvan wordt de nadruk gelegd op de vervolmaking van ieders menselijke natuur in het gezin en in de gemeenschap en de vaste werkring. Het bestaan van natuurlijke hiërarchieën wordt sterk beklemtoond.⁷⁴

Communataristen vindt men overigens overall, zowel bij de christen-democraten als bij de Groenen, bij links en bij rechts en zelfs bij bepaalde liberalen en marxisten. Zij benadrukken de wenselijkheid van spontane samenlevingsverbanden met hun rituelen. Sommigen hameren op de "normen en waarden" die in onze hyperindividualistische maatschappij voortdurend vervagen en dan tot sociale problemen leiden. Buurtpreventie moet de criminaliteit terugdringen. Mantelzorg is ook goede zorg. De Groenen zijn de erfgenamen van de theoretische multiculturalisten omdat ze de nadruk leggen op immateriële goederen als autonomie en onthaasting. Het natuurlijke levensritme staat hier tegenover de dictatuur van de digitale klok. De Groenen hebben meer dan de liberalen oog voor verschillen in leefstijlen en voor authentieke waarden en normen. De Groenen zoeken het "waardevolle" in het menselijke bestaan en komen daardoor uit bij menselijke waardigheid, erkenning en authenticiteit als basis voor de "essentie" van het burgerschap. Er zouden niet alleen rechten van de mens bestaan, maar ook van het dier en van de natuur. Authenticiteit verwijst hier uiteraard ook naar een bepaalde cultuur. De mensen zijn voor de meeste Groenen immers geen abstracte wezens, maar mensen van vlees en bloed met hun imperfecties en irrationaliteit. Mensen zijn in concreto bepaald door culturele en historische kenmerken die ze uiteraard met anderen ook willen en moeten delen om te overleven of om mens te blijven. In elk geval geloven de multiculturalisten, de communataristen en ook vele Groenen⁷⁵ dat de abstracte burger niet de basis kan zijn voor een politieke organisatie, omdat in dat kader niet iedereen de kans krijgt om volledig tot zijn of haar recht te komen. De mensen zoeken immers een gemeenschap omdat ze op zoek zijn naar veiligheid en geborgenheid, iets wat in de huidige wereld een steeds schaarser goed wordt, denkt Zygmunt Bauman.⁷⁶

Het neoliberale project is de tegenpool van het socialisme dat naar herverdelende rechtvaardigheid streeft. De vaders van het neoliberalisme moesten na 1945 daarom een bittere pil slikken doordat het socialisme met zijn criteria voor een rechtvaardigere verdeling van kennis, macht en inkomen aan de winnende hand was en de liberale "geordende anarchie" van Wilhelm Röpke⁷⁷

afwees. Zo erkende Friedrich von Hayek in zijn *The Road to Serfdom* dat het socialisme het liberalisme als dominante doctrine had vervangen. Hij erkende dat het socialisme meer dan het liberalisme in staat was geweest om de vrijheid te vertalen als een bevrijding van het despotisme van het gebrek.⁷⁸ Sociale zekerheid was, meer dan individuele vrijheid, nu een superieur goed geworden dat door de grote meerderheid van de bevolking gewenst werd. Maar Hayek kon niet uitleggen waarom zoveel mensen zich tot het socialisme bekenden en het liberalisme met het kapitalisme afwezen. Hij kon alleen maar wijzen op het feit dat de tegenstanders van het kapitalisme zich niet gegrepen wisten door liberale argumenten over vrijheid en keuzemogelijkheden.⁷⁹

De latere neoliberalen hebben in hun pamfletten tegen beter weten in beweerd dat het socialisme het principe van de vrijheid en de gelijkheid niet zou erkennen. Ze meenden dat ze in hun overdrijving argumenten konden vinden om de tegenstander te overwinnen. Vanaf de Franse Revolutie hebben linkse en socialistische auteurs echter altijd al de nadruk gelegd op de sociale inhoud van de gelijkheid met pleidooien voor *gelijke* (economische) voorwaarden. De marxisten stelden daarbij dat de liberale nadruk op de politieke gelijkheid uitging van een fictie en uitpakte als een belachelijke impostuur. De scheiding die de Franse Revolutie aanbracht tussen de "rechten van de mens" en de "rechten van de burger" is voor de marxisten dan ook in principe vals. Wie is die burger die zich onderscheidt van de mens? Volgens Marx is de "mens" die zich van die "burger" onderscheidt, niemand anders dan een lid van de bourgeoisie. Het is de bourgeois zelf die als geïsoleerde, op zichzelf teruggetrokken mens leeft. De rechten van de mens omvatten o.a. de "vrijheid", hetgeen volgens Marx niets anders is dan het recht om van zijn eigendom of fortuin naar eigen inzicht te beschikken. Het is het recht op egoïsme dat de basis vormt van de burgerlijke samenleving. Het begrip "gelijkheid" heeft dan geen andere politieke betekenis dan om in vrijheid over zijn fortuin te kunnen beschikken. "Veiligheid"⁸⁰ wordt hierdoor het hoogste sociale begrip omdat het met behulp van de politie de

*De latere neoliberalen hebben
in hun pamfletten tegen beter
weten in beweerd dat het
socialisme het principe van de
vrijheid en de gelijkheid niet
zou erkennen.*

persoon, de rechten en de eigendom van de bourgeoisie garandeert.⁸¹

Ook trekt Marx het burgerschap nergens in twijfel. De "democratie" is voor Marx wel degelijk de essentie van elke politieke regeling. Alleen stelt hij de scheiding tussen burger en mens, tussen abstracte en natuurlijke mens aan de kaak en klaagt hij het dualisme tussen maatschappij (verzameling van concrete individuen) en staat aan als een instrument van de bourgeoisie om de onderliggende uitbuitingsverhoudingen te maskeren. Volgens Marx zal de ware democratie pas ontstaan als arbeider en burger in één persoon met elkaar worden verenigd, als de politieke participatie niet beperkt wordt tot periodieke deelneming aan de verkiezingen én als de revolutie de sociale basis van de maatschappij heeft veranderd. Deze nadruk op de sociale ongelijkheid heeft de liberalen altijd gestoord, omdat het hun klassenbelangen ontmaskerde.

Door het kapitalisme is geen echte democratie mogelijk, stelden Marx en zijn volgelingen. Lenin vatte dat probleem samen door te wijzen op het feit dat het de beurs en de banken zijn die de ernstige economische problemen oplossen en dat de burgerlijke democratie hierin nauwelijks een belangrijke rol vermag te spelen.⁸² Dit neemt natuurlijk niet weg dat de staat in alle ontwikkelde kapitalistische landen ook de sociale rechten van de burgers moet garanderen. De "sociale burgerrechten" zoals het recht op gezondheid, arbeid, inkomen, onderwijs, etc. kunnen niet meer worden genegeerd, ook niet door de liberalen. In de marxistische staatskritiek wordt gewezen op het feit dat deze sociale rechten wel op universele principes zijn gebaseerd, maar dat hun toepassingsmodaliteiten nationaal zijn en altijd weer vatbaar worden gemaakt voor herzieningen, bezuinigingen en discriminatie. Het conflict gaat dan vooral over het wel of niet vergroten van de marktwerking in de welvaartsstaat. De liberalen zijn voorstanders van een maximale marktwerking en een minimale staatsinterventie, omdat zij geloven dat de "onzichtbare hand" voor het hoogste maatschappelijke én individuele geluk zal zorgen. Voor de liberalen is uitoefenen van politieke rechten iets anders dan het hebben van sociale rechten. Het recht op een fatsoenlijk inkomen, zo vat Dominique Schnapper het dilemma puntig samen, is blijkbaar dan van een andere orde dan het uitoefenen van het stemrecht.⁸³

Conclusies

Het liberalisme in Vlaanderen heeft zich onder Verhofstadt in samenhang met de veranderde economische en sociale voorwaarden door het benadrukken van Angelsaksische invloeden sterk veranderd. Het liberale economische programma met privatiseringen van een aantal welzijnsvoorzieningen en overheidsbedrijven is inmiddels praktisch gerealiseerd. De architectuur van de welvaartsstaat blijft in haar solidaire mechanismen alsnog grotendeels onaangetaast. De VLD heeft zich inmiddels verzoend met het voortbestaan van universele regelingen en overheidsfinanciering. Men mag aannemen dat dit eerder uit opportunisme dan uit overtuiging gebeurde. De ploeg rond Verhofstadt heeft immers na haar electorale mislukking in 1995 een gematigde toon aangeslagen en vooral de sociale zekerheid gaan ontzien om bondgenoten te kunnen vinden. Die heeft ze links van het midden gevonden. Ze is daarom ook meer het accent gaan leggen op ethische, sociale en politieke "modernisering" in de hoop zo beter de middenklassen en de beter opgeleiden aan te spreken. De andere klassen laat de VLD onberoerd. Kiezers weghalen bij het Vlaams Blok is niet meer aan de orde. Door haar deradicalisering is de VLD aantrekkelijk geworden voor niet-liberalen die zich in een progressief beleid herkennen en die zich ongebonden willen opstellen ten aanzien van vooral de katholieke zuil. De deradicalisering van de VLD schept echter ruimte aan de rechterzijde.

Ogenschijnlijk is de VLD stabiel. Ze dankt die stabiliteit vooral aan haar pas verworven machtspositie in de regering, niet aan de toegenomen homogenisering van haar achterban en personeel. Inmiddels is wél werk gemaakt van het terugdringen van de neoliberale ideologie, is de fractie of stroming van de donkerblauwen geneutraliseerd, heeft de rechtervleugel knarsetandend ingebonden én zijn er nieuwe stromingen en fracties (spiritisten en christen-democraten) opgenomen die samen met het "middenveld" een bredere waaier aan liberale keuzen moeten genereren. Voorts zet de VLD koers naar een referendaire democratie waarin de media een steeds grotere rol zullen spelen omdat belangrijke functies verkozen zullen worden (premier, burgemeester). Deze verbreding en verdieping van de VLD tot een partij met vele kamers en tot een beweging van diverse lagen uit de middenklassen maakt deze "volkspartij" kwetsbaar voor middelpuntvliedende krachten.

Of de VLD Verhofstadt in deze vorm kan overleven is dan maar de vraag. De VLD is immers een soort kanselierspartij geworden die leeft bij de gratie van een charismatische politieke leider die zijn populariteit voortdurend via de media moet zien af te dwingen.⁸⁴

Noten

- Hierover zie Andrée Despy-Meyer, (red.) *Frère-Orban et le libéralisme politique*, Brussel: Éditions de l'Université de Bruxelles, 1996.
- Met biografieën over o.a. Charles Buls, Paul Fredericq, Jules Hoste, Jan Van Rijswijck. Het *Liberaal Archief* te Gent beheert sinds 1982 de liberale archiefschatten.
- PVV. Perspectief*, Brussel, 1968 (verkiezingsmanifest), blz. 9.
- G. Albert, *50 jaar Liberalisme in Vlaanderen*, Antwerpen, z.d. [1963], blz. 114.
- Idem.
- PRAGMA. Politieke club voor eigentijd liberalisme. *Een politieke identiteit voor liberalen*, Antwerpen/Amsterdam: Standaard Uitgeverij, 1978.
- Idem, blz. 17.
- Idem, blz. 23.
- Herbert Marcuse, *De eendimensionale mens. Studies over de ideologie van de hoog-industriële samenleving*, Amsterdam: Paul Brand, 1968 (One Dimensional Man. Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society, Boston: Beacon Press, 1964).
- Vance Packard, *The Hidden Persuaders*, Harmondsworth: Penguin Books 1975 (oorspr. New York: Random House, 1957).
- De toen nog marxistische Koen Raes verwijst over de bronnen van dit radicaal liberalisme naar Friedrich von Hayek, Milton Friedman en James Buchanan. Koen Raes, *Aan hen de keuze? Een kritisch essay over de ideologie van het neo-liberaal bezitsindividualisme*, Gent: Uitgeverij Masereelfonds, 1983, blz. 30. Ook Franse bronnen zijn aanwijsbaar, zoals Guy Sorman, *La solution libérale*, Parijs: Fayard 1984. Vertaling hiervan verscheen als *De liberale oplossing*, met een nawoord van Guy Verhofstadt en Ed Nijpels bij Lannoo in Tielt.
- Wat men vandaag graag vergeet is dat Keynes zelf een vooraanstaande Britse liberaal was en zeker geen socialistische economische orde voorstond.
- Die agrarische omgeving gaf aan het Vlaamse liberalisme een provincialistisch karakter. Het volstaat om de biografieën van bepaalde liberale politici als Herman De Croo (Brakel), Hilaire Lahaye (Poperinge), Louis Bril (Roeselare), Louis Walt Niel (Ninove), Freddy Vreven (Sint-Truiden), Fernand Colla (Borgloon), Gust De Winter (Grimbergen), Jos Daems (Aarschot), André Kempinaire (Avelgem) of Louis D'Haeseleer (Aalst) door te nemen om zich van dat sociologisch gegeven bewust te worden. Ook vandaag nog zijn vele liberale kopstukken plattelanders of afkomstig uit kleine steden: Karel De Gucht (Berlare), Patrick Dewael (Tongeren), Marleen Vanderpoorten (Lier), Dirk Van Mechelen (Kapellen), Bart Somers (Mechelen), Guy Verhofstadt (Dendermonde), André Denys (Zulte), Rik Daems (Aarschot), Jaak Gabriëls (Bree), Marc Verwilghen (Dendermonde) of Jeannine Leduc (Herten).
- Een kleine greep uit de VLD-agenda van oktober en november 2002: 25 oktober: breughelmaal te Stekene; 26 oktober: mosselseest te Leopoldsburg; 26 oktober 2002: pasta-avond te Sint-Truiden; 2 november: stoempkermis te Alsemberg; 2 november: VLD-bal te Middelkerke; 9 november: eetfeestje te Oudenaarde; 9 november: brueghelbuffet te Hombeek; 23 november: mosselsouper te Boom; 24 november: kipfeestje te Wemmel. In Gent en Brussel gaan de liberalen naar een diner in een restaurant. Annemie Neyts gaf haar jaarlijks diner gespreid over een zaterdag en een zondag in GC De Zeyp te Ganshoren op 30 november en op 1 december 2002. Ook zijn er nog de "Blauwe Aperitieven" in gemeenten met een liberale stamkroeg.
- Zie de onthullende foto's in Piet Van Brabant, *Momenten. Uit de geschiedenis van het Liberaal Vlaams Verbond 1913-1983*, Antwerpen: De Vlaamse Gids, z.d.
- De lerares Jeannine Leduc uit Herten (Wellen) kon aldus via de PVV-vrouwen omhoog vallen.
- In de jaren zeventig kon de PVV in de regering Leburton (1973-1974) beslag leggen op PTT voor Jos Daems (vader van Rik), in de regering Tindemans (1974-1978) op Openbaar Ambt (Kempinaire en D'Haeseleer) en Nationale Opvoeding (De Croo), in de regering Martens III (1980) op PTT en Pensioenen (De Croo).
- De vader van Karel De Gucht werd aldus van boer tot postbode gepromoveerd.
- Willy De Clercq presenteerde zich als een vertegenwoordiger van de Gentse textielbourgeoisie, doch dat moet op een misverstand berusten. Zijn vader, afkomstig uit West-Vlaanderen, was handelaar in lompen. De grotere steden Gent en Antwerpen vielen zo in handen van advocaten of intellectuelen als bij voorbeeld Lucienne Herman-Michielsen (Gent) of Karel Poma (Antwerpen). Brussel speelde geen enkele rol in het Vlaamse liberalisme. De Vlaamse liberalen uit het kiesarrondissement Brussel-Halle-Vilvoorde kwamen uit de dorpen, zoals de *Blauwe Leeuwen* Gust De Winter (Grimbergen) of Jean Bascour (Sint-Kwintens-Lennik). Pas in de jaren tachtig kwam de hoofdstedelijke Annemie Neyts-Lyttbroeck in Brussel naar voren.
- De blauwe kleur van de VLD komt natuurlijk uit de loges waarvan de Liberale Partij ooit de politieke emanatie was. Het conflict in de vrijmetselarij liep in België parallel met dat in Frankrijk over de linkse koers van de loges. In 1959 ontstond in België de Grootloge als een afsplitsing van het Grootoosten. Hierover o.a. Piet Van Brabant, *De Vrijmetselaars. Reguliere loges in België*, Antwerpen – Baarn: Hadewijch, 1990, blz. 125.

21. Dat gebeurde op twee congressen in oktober 1979 en januari 1980 te Kortrijk en daarna in oktober 1980 te Turnhout. Een eerste versie verscheen in 1980 als *Radicaal Manifest: handvest voor een nieuwe liberale omwenteling*. De definitieve versie heet *Manifest van Kortrijk. Handvest van het modern liberalisme*, Brussel, 1982.
22. *Idem*, blz. 18.
23. *Idem*, blz. 19.
24. Zie de strip van Guido Van Meir en Jan Bosschaert, *Pest in 't paleis*, Leuven: Kritak, 1983.
25. De aandacht voor het privatiseren van de omroepwereld had te maken met de opkomst van de zogenaamde "vrije radio's" en de nieuwe reclamemarkt die hierdoor ontstond. De jongere broer van Guy Verhofstadt, namelijk Dirk Verhofstadt, hield zich hiermee bezig. Hij schreef er een boek over. Dirk Verhofstadt, *Het einde van het BRT monopolie*, Kluwer, 1982. Ook de echtgenoot van Annemie Neyts-Uyttebroeck, namelijk Freddy Neyts, was en is in de mediasector actief als manager bij Roularta. Door de oprichting van VTM zou de *Persgroep* van het liberale *Het Laatste Nieuws* de kans krijgen om in de televisiesector actief te worden. De liberalen zijn actief in het toekennen van radiolicenties aan bevriende investeerders (zie Vlaams minister Dirk Van Mechelen).
26. André Mommen, *Een tunnel zonder einde. Het neo-liberalisme van Martens V en VI*, Antwerpen: M&I, 1987.
27. *Er is opnieuw een toekomst*, woord vooraf door PVV-Voorzitter Guy Verhofstadt, Brussel 1985.
28. Dat gebeurde door Frans Verleyen van *Knack* in het boek *De faktor Verhofstadt: de bevrijding van de jaren tachtig*, Antwerpen: Standaard, 1987.
29. Ook de rechtervleugel in de CVP met Herman en Eric Van Rompuy op kop behoorde nu tot de tegenstanders van Verhofstadt.
30. Guy Verhofstadt, 'Het Eerste Burgermanifest', in Guy Verhofstadt, *Angst, afgunst, en het algemeen belang*, Antwerpen-Baarn: Hadewijch, blz. 25.
31. Los van het in België populaire anti-keizer-koster-populisme geeft dit citaat een mooi inkijkje in de neoliberale boetiek van Verhofstadt, omdat hij niet kan nalaten de middenstanders gerust te stellen over zijn flower-power-ideologie: de genietter ervan zal willen betalen.
32. Guy Verhofstadt, 'Het Eerste Burgermanifest', a. w., blz. 17.
33. *Idem*, blz. 47.
34. De Belgicist en royalist Herman De Croo, zoon van een appelboer uit Michelbeke, studeerde bij de jezuïeten in Bergen en daarna aan de ULB rechten. Hij huwde Françoise Desguin, dochter van de laatste hoofdredacteur van de liberale krant *Le Matin*. Deze krant was in bezit van de familie De Cauwer uit Antwerpen.
35. Verhofstadt, *idem*, blz. 84-85.
36. Jacques Van Offelen had hem bij voorbeeld in 1974 uitgenodigd voor het bijwonen van een bijeenkomst van de *Société du Mont Pèlerin*. Jacques Van Offelen, *La ronde du pouvoir*, Brussel: Didier Hatier, 1987, blz. 217.
37. De familie Van Thillo met een aangebrand oorlogsverleden was echter wel welkom toen ze in de jaren tachtig het failliete bedrijf van *Het Laatste Nieuws* overnam. Christian Van Thillo is inmiddels met zijn kranten (o.a. *De Morgen*) een steunpilaar van Paars geworden al luidt de leuze uiteraard dat men geld wil verdienen en men zich niet bemoeit met de redacties. Ook leden van de Volksunie met zwarte familieleden werd niets in de weg gelegd om later carrière te maken (zie Bart Somers in Mechelen). Ook tegen een mogelijke overkomst van Hugo Schiltz was nooit geprotesteerd. De zonen van André Leysen zijn inmiddels lid van de VLD. De zoon van de katholieke oorlogsburgemeester van Antwerpen Leonard Delwaide eveneens.
38. De journalist Hugo De Ridder onthulde in de boeken *Sire, Geef me honderd dagen* (Leuven: Davidsfonds: 1989), *Omtrent Wilfried Martens* (Tielt: Lannoo, 1991) en *De strijd om de 16. Van Martens naar Dehaene* (Tielt: Lannoo, 1993) voor Verhofstadt veel onplezierige zaken, zoals dat in 1982 de devaluatie van de Belgische frank te Poupehan was besloten in een select groepje van CVP-politici en dat in 1987 de liberalen uit de regering Martens VI moesten verdwijnen omdat de plannen van Verhofstadt met de ziektekostenverzekering voor het ACW onbespreekbaar waren.
39. Guy Verhofstadt, 'De weg naar politieke vernieuwing. Het Tweede Burgermanifest', in a. w., blz. 66.
40. *Idem*, blz. 69.
41. *Idem*, blz. 74.
42. In 1980 telde de PVV ongeveer 60.000 leden. In de jaren tachtig nam dat aantal toe tot ruim boven de 70.000. De verruiming in 1992 bracht het ledental tot boven de 80.000. Kris Deschouwer, 'Le VLD ou l'impasse structurelle du libéralisme en Flandre', in Pascal Delwit en Jean-Michel De Waele, *Les partis politiques en Belgique*, Brussel: Éditions de l'Université de Bruxelles, 1996, blz. 135.
43. Geciteerd in Verhofstadt, *Angst, afgunst, en het algemeen belang. Het Derde Burgermanifest*, a. w., blz. 183-184.
44. *Idem*, blz. 150.
45. Parlementaire Commissie van Onderzoek betreffende de gebeurtenissen in Rwanda. Verslag namens de onderzoekscmissie uitgebracht door de heren Mahoux en Verhofstadt, Zitting 1997-1998, 6 december 1997, 3 leden.
46. Over deze episode zie Jean-François Furnémont, *Jean Gol. Le pirate devenu amiral*, Brussel: Éditions Luc Pire, 1997, blz. 210-213; VLD, 'Fundamenten voor verandering', 24, 25 en 26 april 1998, IC Gent, Congresteksten en ontwerp-resoluties.
47. *Rendre confiance. Le programme libéral*, Brussel: Éditions Luc Pire, 1998.

48. Lucien Huyse, *De niet-aanwezige staatsburger. De politieke apathie sociologisch in kaart gebracht*, Antwerpen: Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij, 1969.
49. Vooral de "nieuwe" sociale zekerheid kreeg veel aandacht in de media na het VLD-congres van 18, 19 en 20 maart 1994 te Hasselt. Zie de kritieken bij Hans Bonte (red.) *Het VLD-alternatief. Gewikt en gewogen*, Antwerpen-Baarn: Hadewijch, 1994.
50. Thema van de negatieve inkomstenbelasting werd via Marc Bienstman, *Profijtbeginsel en negatieve inkomstenbelastingen*, in een proefschrift verdedigd aan de RUG in 1979, de PVV binnengedragen.
51. Freddy Vreven (Sint-Truiden) werdween naar aanleiding van de obussenaffaire en Jacky Buchmann (Kapellen) kon vertrekken nadat hij met valse facturen van Raymond Stuyck was betrapt. Dat laatste heeft niet belet dat de twee Kapellense valiezendragers van brillenman Buchmann hun carrière konden voortzetten. Slagerszoon Dirk Van Mechelen werd Vlaams minister en Jan Kerremans van de dorpsmid werd kabinetschef van Patrick Dewael. De Brusselse zakenadvocaat Leo Govaerts moest het veld ruimen na een rebellie ten voordele van de ket Guy Vanhengel uit Evere die jarenlang de woordvoerder van Guy Verhofstadt is geweest.
52. De populaire Louis Walt Niel (Ninove) ging daarna door met een eigen donkerblauwe lijst in zijn stad.
53. Herman De Croo is er trots op dat hij 60.000 "dossiers" in zijn kelders heeft opgeslagen. Zijn collega André Denys heeft zijn deur in Zulte ook altijd open staan. Jeannine Leduc heeft in Wellen een "sociaal centrum" uitgebouwd.
54. André Denys in 'De uitgesproken mening', 17 september 2002.
55. De leerlooier uit Zulte werd door Verhofstadt in 1999 gepasseerd voor een ministerportefeuille ten voordele van Rik Daems.
56. André Denys in 'De uitgesproken mening', 26 juni 2002.
57. Ward Beysen, *Het Manifest van de Burger*, 2002. Ook de donkerblauwe Jeannine Leduc uit Herten die sinds 1999 de VLD-fractie in de Senaat voorziet, liet zich ondanks haar beleden interesses voor ethische vraagstukken, een burgervriendelijke samenleving, onderwijs en opvoeding, kinderen en jeugd, milieuproblematiek en cultuur, in 2002 ongeruanceerd uit over migranten. Karel De Gucht moest zelf corrigerend optreden (VLD persbericht, 3 april 2002).
58. *Idem*, blz. 54.
59. Boudewijn Bouckaert, *Kompas op vele golven*, Trends Business Book, 1999.
60. Robert Nozick, *Anarchy, State and Utopia*, New York: Basic Books 1974.
61. Met o.a. F. Van Dun, J. Hanssens, M. De Vos, M. De Vliegheer en J. Germis.
62. Staan als leden genoteerd: Wim Aerts, Wouter Blomme, Olivier Boehme, Sofie Bracke, Mathias De Clercq, Axel Delvoie, Inna De Knop, Bart Sombert, Egbert Lachaert, Caroline Jansen, Steven Keirse, Elisabeth Matthys, Dirk Moyaert, Erik Roeckens, Werner Vanderleen, Kurt Van Raemdonck en Jules Van Rie.
63. In een recent verleden was Geert Versnick een concurrent voor Verhofstadt in Gent. Versnick was privésecretaris (1986-1988) van Verhofstadt geweest en zag zich door zijn vroegere baas in zijn opgang geremd. Hij was voorzitter van de VLD in Gent (1993-2001). De populaire Marc Verwilghen was voor Verhofstadt een kwade klant, omdat hij in 1999 Verhofstadt bijna in de schaduw zette. Hij kreeg toen van zijn liberale tegenstanders het etiket van "tsjeef" opgeplakt.
64. Karel De Gucht, *De toekomst is vrij*, Antwerpen: Houtekiet, 2002.
65. Dirk Verhofstadt, *Het menselijk liberalisme. Een antwoord op het antiglobalisme*, Antwerpen-Amsterdam: Houtekiet, 2002.
66. Michel Crozier heeft zich hier ooit lustig over gemaakt: "Les libéraux eux-mêmes voudraient oeuvrer à l'avènement d'un homme libéral, souscrivant à de nouvelles valeurs." Michel Crozier, *État modeste, État moderne. Stratégies pour un autre changement*, Parijs: Fayard, 1987, blz. 310.
67. J.L. Talmon, *The Origins of Totalitarian Democracy*, Harmondsworth: Penguin Books, 1986 (1952).
68. Louis Dumont, *Homo hierarchicus. Essai sur le système des castes*, Parijs: Gallimard 1980(1966), blz. 34.
69. Sandel gaat uitvoerig in debat met liberalen als R. Nozick, J. Rawls en R. Dworkin. Michael J. Sandel, *Liberalism and the Limits of Justice*, Cambridge: Cambridge University Press, 1987; en van dezelfde *Liberalism and its Critics*, Oxford: Basil Blackwell, 1984.
70. Taylor legde de nadruk op het begrip *erkenning* (recognition). Zie vooral Charles Taylor, *Multiculturalism. Examining the Politics of Recognition*, Princeton: Princeton University Press, 1994. Taylor over recognition: "The need, it can be argued, is one of the driving forces behind nationalist movements in politics. And the demand comes to the fore in a number of ways in today's politics, on behalf of minority or "subaltern" groups, in some forms of feminism, and in what is called the politics of multiculturalism." Charles Taylor, *Philosophical Arguments*, Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1995, blz. 225.
71. Kelvin Knight (red.), *The MacIntyre Reader*, Cambridge: Polity Press, 1998.
72. Walzer maakt vaak pertinente opmerkingen zoals over het gegeven dat mannen en vrouwen samenkomen omdat ze letterlijk niet apart kunnen leven. Maar ze kunnen wel op verschillende manieren samenleven en hun samenleven vergt een gemeenschappelijke inspanning. Michael Walzer, *Spheres of Justice. A Defence of Pluralism and Equality*, Oxford: Basil Blackwell, 1985, blz. 65.
73. Will Kymlicka, *Contemporary Political Philosophy. An Introduction*, Oxford: Clarendon Press, 1990; dezelfde, *Liberalism, Community and Culture*, Oxford: Clarendon Press, 1991; dezelfde, *Multicultural Citizenship. A Liberal*

- Theory of Minority Rights*, Oxford: Clarendon Press, 1995. Kymlicka baseert zich vooral op het Canadese voorbeeld en weigert om de multiculturele politiek in de valstrik van de etnische politiek te laten trappen. Multiculturalisme moet naar gelijkheid en gelijke rechten streven, niet naar apartheid en isolement.
74. Zie hierover de analyses van Ido de Haan, *Zelfbestuur en staatsbeheer. Het politieke debat over burgerschap en rechtsstaat in de twintigste eeuw*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 1993, blz. 151-159.
 75. De technocratische Groenen kan men gerust beter bij de liberalen onderbrengen doordat zij uitgaan van de technische kennis en ook van de rede.
 76. Zygmunt Bauman, *Community: Seeking Safety in an Insecure World*, Cambridge: Polity Press, 2000, blz. 144.
 77. Wilhelm Röpke, *Die Lehre von der Wirtschaft*, Erlenbach-Zürich: Eugen Rentsch Verlag, 1946, blz. 15-19.
 78. F. A. Hayek, *The Road to Serfdom*, Londen: George Routledge, 1944, blz. 19. Hayek droeg dit boek op aan "the socialists of all parties".
 79. Ronald Max Hartwell, 'Capitalism and the historians', in Fritz Machlup (red.) *Essays on Hayek*, Londen en Henley: Routledge & Kegan Paul, 1977, blz. 78-82.
 80. In een communitaristische visie moeten de gemeenschappen deze taken op zich nemen en kan de staat als repressief orgaan grotendeels in de samenleving opgaan. De christen-democraten zouden dit het liefste vertalen in de "zorgzame samenleving" die voor emotionele veiligheid zorgt.
 81. Karl Marx, 'Zur Judenfrage', in *Marx Engels Werke*, deel 1, Berlijn: Dietz, 1970, blz. 363-366.
 82. V. I. Lénine, 'La revolution prolétarienne et le renégat Kautsky' in, *Oeuvres*, deel 28, Moskou: Éditions du Progrès, 1973, blz. 251-256.
 83. Dominique Schnapper, met medewerking van Christian Bachelier, *Qu'est-ce que la citoyenneté?*, Parijs: Gallimard, 2000, blz. 109-110.
 84. Enkele staaltjes hiervan over Verhofstadts optreden tegen de journalisten in Caroline de Gruyter, 'Is het nu gedaan met die kloterij?', in *NRC Handelsblad*, 16 en 17 november 2002, blz. 23.